

АРХЕОЛОГІЯ ТА ДАВНЯ КУЛЬТУРА

УДК 903.5:393.1(477)

Пустовалов С. Ж.

ОБРЯДИ ПЕРЕХОДУ ТА КАТАКОМБНИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ РИТУАЛ

Подано семантичний аналіз найважливішої з точки зору обрядів переходу частини катакомбної поховальної споруди - лазу чи входу до поховальної камери. Інваріантність проявів захисної функції перетинки пояснюється етносоціальною стратифікацією та внутрішньою диференціацією жерців чи чаклунів.

Загальновідомо, що людина упродовж свого існування проходить певні стадії розвитку. Народження, дитинство, юнацтво, одруження, народження дітей, професійне становлення і, нарешті, смерть є загальними етапами життя. Крім індивідуального розвитку людини, певна етапність спостерігається і в розвитку Всесвіту, планети, суспільства тощо. Є періоди поступального розвитку та періоди відносного спокою. Один місяць змінює інший, зима поступається місцем весні, а та, в свою чергу, - літу тощо. Все це також вимагає спеціальних ритуалів, мета яких - підготувати людину, суспільство до змін, провести їх без зайвих помилок і т. ін. Як пише Ю. Іванова, «сутність численних обрядів переходу полягає в тому, що кожна людина упродовж свого життя проходить низку етапів - переходить з одного стану в інший. Така послідовність, оформлена в систему обов'язкових ритуалів, існує в усіх суспільствах, незалежно від їхніх традицій, ступеня прогресу в економіці, політиці тощо» [1].

Фактично всі африканські народи демонструють величезне значення у суспільному житті вікових класів. Оскільки людина у давнину не могла обійтися без освячення кожного свого кроку певними сакральними діями, всі ці моменти життя супроводжувалися спеціальними обрядами. Вперше на їхнє значення звернув увагу видатний французький етнограф Арнольд Ван Геннеп. Він писав, що будь-яка зміна у соціальному, віковому, професійному чи в будь-якому іншому становищі людини призводить до взаємодії світського та сакрального [2].

А. Ван Геннеп розробив власну класифікацію обрядів переходу. Він виділив обряди анімістичні та - динамічні. Кожна з груп має свою структуру. Обряди поділяються на симпатичеські та контагіозні, позитивні та негативні, прямі й опосередковані [3]. Окрему увагу дослідник приділяв саме процедурам переходу з одного стану в інший. Наголошуючи на важливості обрядів переходу, він виокремлює такі: обряди відділення, обряди проміжні та обряди включення [4]. Серед цих обрядів для курганних культур півдня України особливу увагу привертають обряди відділення, оскільки вони представлені у поховальних церемоніях. Поховальні обряди переходу, на думку А. Ван Геннепа, передбачають захисні ритуали від ворожих сил, від шкідливого впливу небіжчика тощо. Табуїтованим знаком переходу до потойбічного світу виступають двері у стіні тощо. Недарма двері у хатах, будинках прикрашалися захисними символами [5]. Дуже часто це були солярні символи, диски, хрести, певні літери тощо. Двері - це межа між світом своїм, домашнім, та світом чужим, світом профанним та світом сакральним, цим світом та світом потойбічним. Перетнути поріг - дуже важливий акт, який означає, що людина прилучилася до нового світу.

У поховальних обрядах найважливіше місце приділено обрядам прилучення померлого до потойбічного світу, до світу мертвих. Анімістичні уявлення передбачали різну долю для численних душ померлого: для душі-серця, для душі-голови, для душі-стопи, для душі-подиху, для душі-тіні, для душі-життєвої сили тощо. За єгипетськими уявленнями душа-двійник «Ка» живе

доти, доки зберігається тіло померлого. Це тіло потрібно захистити від впливу світу живих, так само, як захистити світ живих від ворожих дій небіжчика, які можуть настати внаслідок невиконання в повному обсязі всіх ритуальних дій поховального обряду. Самому моменту переходу до потойбічного світу різні народи приділяли дуже значну увагу. У ностратичних народів для того, щоб потрапити до того світу, слід перетнути ріку. Часто цю ріку, чи вхід до Потойбіччя, охороняють чудовиська: Кербер - у греків, собаки Ями з чотирма очима - у арійців, страхітлива літня жінка - у японців тощо. Для того, щоб потрапити у світ мертвих, потрібна допомога провідника (Анубіс-Упуат - у давніх єгиптян, Ірис, Гермес-Меркурій - у греків тощо). А. Ван Геннеп у своїй праці «Обряди переходу» відзначає, що багато народів особливу увагу приділяють боротьбі за тіло померлого знатного члена суспільства [6]. Підґрунтям для цього, з одного боку, є небажання віддавати потойбічному світу цінного для одноплемінників небіжчика, з іншого - намагання позбутися небезпечного мерця, який своєю силою («маною») може завдати шкоди живим.

Таким чином, у поховальному обряді основні дії, пов'язані з переходом до потойбічного світу, концентруються на порозі поховальної камери померлого. Розглянемо з цієї точки зору поховальні ритуали степової України доби бронзи. За логікою Ван Геннепа, поховальну камеру, де знаходиться небіжчик, слід розглядати вже як частину потойбіччя, оскільки присутність у цьому приміщенні померлого не дає змоги трактувати це інакше. Складнішою є справа з вхідними ямами, шахтами тощо. З одного боку, вони є частиною поховальної споруди, отже, належать до того світу. З іншого боку, вони є певним тамбуром між світом живих та світом мертвих, останнім пунктом у світі живих на шляху до світу мертвих. Особливо це стосується такої поховальної споруди, як катакомба. Шахта або вхідна яма є певним передпокоем до поховальної камери. Сюди можна приносити жертви, справляти тризну (в численних випадках у вхідних ямах катакомб є вогнища, лежать жертвні тварини або їхні частини, стоять транспортні засоби тощо).

Подібне навантаження мають портали дольменів [7]. Перед входом до дольмена влаштовувався майданчик, обмежений плитами з вапняку чи пісковика. Тут спостерігаються залишки кераміки, багаття, кістки тварин тощо. Отже, семантично портали дольменів та шахти катакомб близькі за змістом, якщо не ідентичні. Визнання принципової відмінності у тлумаченні шахт і ка-

мер катакомб змушує не погодитися з О. М. Геєм щодо тлумачення самої вхідної ями та катакомби як кибитки із запряжкою. Запряжка була у вхідній ямі, а роль кибитки виконувала сама камера [8]. Звідси випливає, що транспортні засоби, які стоять у шахтах катакомб, були спрямовані на припровадження небіжчика до могили, а транспортні засоби, що є у камері, призначалися для супроводу померлого у потойбічному світі. На неправомірність трактування О. Геєм камери як кибитки вказує і розташування небіжчиків у камері. Цей автор заперечує соціологічну інтерпретацію розташування деяких небіжчиків у головах чи у ногах інших покійників, яку запропонувала М. Д. Хлобистіна [9]. Проте він не проаналізував ієрархію місця розташування небіжчика у камері. Цей аналіз було здійснено мною у спеціальній праці [10]. Він свідчить, що у розташуванні існує певна система. 77,7 % небіжчиків лежать у центрі камери, 8,5 % - біля входу, 13,8 % - попід стінкою. Частини долівки між небіжчиком та входом до камери, за головою, у ногах, є звичайними місцями розташування інвентаря. Тобто певні померлі у камерах лежать там, де, як правило, розміщено інвентар. За аналогією можна зробити припущення, що й ці люди виконують функцію інвентаря. Навіть у тих похованнях, які наводить О. Гей, поруч із небіжчиками, які лежать у ногах чи у головах основних померлих, знаходиться посуд, інший інвентар [11].

Повертаючись до входів до камери, необхідно зазначити, що за даними розкопок майже нарівно використовувалися заслони з дерева (10,7 %) та каменю (13,1 %). Набагато рідше зустрічається як заслон глина (1,1 %). Переважна більшість входів не має перетинок. З 619 зафіксованих входів 465 (або 75,1 %) не мали ніякої перетинки [12]. Проте здебільшого біля входів у камери зафіксовано кістки тварин, які могли виконувати функцію перетинки. Це лопатки великої рогатої худоби. Вони зустрічалися в семи випадках (Сергіївка, к. 3, п. 20; Велика Білозерка, гр. «Близнюки», к. 2, п. 3; Філатівка, к. 8, п. 12; Цілинне, к. 13, п. 6; к. 1, п. 15; Аккермень-І, к. 6, п. 1; Виноградне, к. 27, п. 8). Не всі вони знайдені у положенні, яке чітко свідчило б про використання лопатки як перетинки, але всі вони розташовані біля входів до камери, і не дуже зрозуміло, що ці кістки можуть означати. Дещо здатні прояснити знахідки у похованні 8 кургану 27 біля с. Виноградне на Запоріжжі.

Тут на кістяку людини мордами до виходу з камери було знайдено дев'ять бичачих черепів, а у вхідній ямі лежала лопатка великої рогатої

худоби. Бик, як свідчить близькосхідна традиція, є уособленням сонця [13]. Сонячні символи, як правило, використовувалися як охоронні [14]. Можна припустити, що й у цьому випадку бичачі черепи виконували охоронну функцію. Напряма морд черепів указував на те, що охоронявся саме небіжчик. Серед інгульських могил цей обряд є унікальним. Водночас для Північнокавказьких катакомб присутність кісток корови чи бика є типовим явищем [15]. Там зустрічаються численні черепи биків, як у камерах поплід стінками, так і між небіжчиком та входом до камери. Зважаючи на поширеність обряду, можна вважати його східним (північнокавказьким) запозиченням у середовищі інгульського населення.

Ретельно вивчаючи зону переходу від шахти до камери у катакомбній спільноті, не можна не звернути увагу на окремі знахідки черепів коней. Один випадок використання кінського черепу як перетинки між шахтою та камерою чітко зафіксовано у Кримських пам'ятках. У похованні 5 кургану 1 біля с. Чкалове знайдено череп коня саме у вході. У похованні 27 кургану 1 біля с. Менчикури на Запоріжжі у камері біля входу також лежав кінський череп. Умови знахідки не виключають того, що череп спочатку знаходився при вході й лише потім провалився до камери. На Криворіжжі у Гострій могилі (поховання 16) у шахті лежав череп коня. Тобто з появою колісниць бик все менше ототожнюється із сонцем. Ці функції бере на себе кінь. Докладно семантичні питання, пов'язані з цим процесом, було розглянуто О. Кузьміною [16] та В. Ковалевською [17]. Отже, кінь у шахті та у вході теж є захисним об'єктом, але виявленим іншим способом.

Таким чином, опосередковано ми можемо стверджувати те, що у катакомбного населення були вже кінські запряжки, хоча разом транспортні засоби та кістки коня не зустрічалися у жодній катакомбі. Ця обставина пояснювалася в окремій праці [18]. У поховальному обряді катакомбного населення використовувалися ритуальні катафалки, виготовлені з бойових колісниць та додаткових лож. Як свідчить етнографія, у такі похоронні дроги запрягали білих волів [19]. На кінській культ сонця вказують і колеса у закладах катакомб [20]. Вирізняються два варіанти використання колеса як перетинки. За першим - це центральна частина колеса (Заможне, к. 15, п. 6). За другим - це сегмент колеса (Заможне, к. 15, п. 2). Розбіжності між двома варіантами використання колеса поки що не з'ясовані. Можливо, відміни ці мають суто соціальне забарвлення і пов'язані зі ступенем повноти обряду для

різних соціальних груп, а можливо, існують й інші пояснення, сутність яких нам невідома. Розглядаючи поховання з колесами, слід звернути увагу на поховання 22 кургану 24 біля с. Виноградне. Тут у шахті знаходилося колесо з віссю, яке закривало вхід до камери. Зрозуміти сутність цього обряду можна, порівнюючи культуру північнокавказьких дольменів. Там округла пробка до входу в самий дольмен часто має вигляд фалоса [21]. Є припущення, що роль фалоса у Виноградненському похованні виконувала вісь транспортного засобу. Отже, в даному випадку маємо культ, пов'язаний з відродженням небіжчика.

Серед рідкісних видів перетинки варто зупинитися на повних або часткових кістяках людей. Таких випадків зафіксовано небагато, проте вони дуже показові. Так, у Криму зафіксовано нижню частину кістяка людини (Болотне, к. 15, п. 6). У вхідній ямі поховання 8 кургану 13 біля с. Цілинне також було знайдено кістки людини та птаха. У згадуваному похованні 8 кургану 27 біля с. Виноградне у шахті разом із лопаткою великої рогатої худоби лежали кістки людини. У похованні 13 кургану 2 біля с. Катеринівка (група окислених відвалів, Криворіжжя) у шахті виявлено кістяк людини, який лежав на спині головою до камери. Фактично сидів небіжчик й у похованні 19, к. 1 біля с. Зміївка (Херсонщина). В останньому випадку ноги небіжчика були спущені до камери, а таз і верхня частина кістяка знаходилися у вхідній ямі. Слідів вторинного поховання чи витягання мерців не виявлено. Отже, в усіх вищеперелічених випадках роль охоронця виконували люди, яких для цього спеціально вбивали. Фактично вони виконували ту саму роль, що й знайдені у перших чи менших поховальних камерах у багатокамерних катакомбах. Розрізняються деталі: поза, спрямованість голови охоронця. Розглядати небіжчиків таких, яким не вистачило місця у камерах, немає підстав. Коли хотіли поховати небіжчика у камері, її або розширювали, або добудовували другу чи третю камеру [22]. Гадаю, все ж не можна розглядати всі випадки знахідок кісток людей у вхідних ямах як охоронців. Річ у тім, що серед катакомбних племен існував обряд, за яким під час дозахоронення в існуючу камеру кістки попередника або викидалися, або зсувалися під одну із стінок камери. Тому при аналізі подібних поховань перевагу слід віддавати похованням з повним або частковим кістяком в анатомічному порядку, який лежить у вхідній ямі чи у самому вході.

Крім кістяків людей, що виконують функцію перетинки у входах до камер, знаходять також їхні

заміщення. Цю роль виконують кам'яні стели. Випадки таких закладів не поодинокі. У похованні 24 кургану 3 біля с. Виноградне (на Молочній) функцію заслону відіграла розбита кам'яна стела. У Присивашші біля с. Сергіївка у похованні 13 кургану 1 заслоном до камери слугувала кам'яна стела з модельованою головою. Зображення предків чи богів могли охороняти небіжчиків ще краще, аніж самі люди. Використання стел як захисників, охоронців померлих, вірогідно, пов'язане з ямним населенням. Як зазначає Д. Я. Телегін, до 86 % стел знайдено у перекриттях ямних поховань [23]. Це, крім іншого, зайвий раз свідчить про взаємовпливи обох народів, про тривалий період співіснування ямного та катакомбного населення, про що вже йшлося неодноразово [24].

Розглядаючи унікальні види перетинок між шахтами та камерами у катакомбах доби ранньої бронзи України, варто згадати й такий винятковий випадок, як захист переходу у потойбічний світ за допомогою черепа. Як відомо, культ черепів був дуже поширений серед катакомбних [25] та ямних [26] племен. Тому не дивно, що череп, який розглядався як потужний захист від навали та ворогів, використовувався у захисті саме входу до камери. Йдеться про поховання 27 кургану 11 біля с. Мар'ївка на Запоріжжі [27], яке відоме за знахідкою одноосьової колісничі на суцільних колесах. У камері біля входу на долівці очними западинами до виходу стояв череп підлітка, посткраніальний кістяк якого лежав біля колісничі. Невипадковість положення черепа пояснюється тим, що він лежав у шарах м'якого ґрунту, який запливав із шахти. На захисні функції черепа, посилюючись на російські та українські народні казки, вказує В. Пропп [28]. Василиса Премудра саме за допомогою черепа помстилася мачусі та її дочці: палаючі очі мертвої голови спалили їх. Ю. Шилов натуралістично шукає сліди кальцинації на очних западинах черепів [29], проте цілковитих відповідностей казкам навряд чи треба шукати. Серед модельованих черепів, знайдених у похованнях на р. Молочній, трапляються екземпляри з печиною та деревним вугіллям у черепній коробці (Заможне, к. 6, п. 3; к. 24, п. 22). Більше того, у деяких випадках простежено, що черепи були частково обпалені (Заможне, к. 7, п. 4), переважно - це обличчя.

В одному з катакомбних поховань на Мелітопольщині, за повідомленням розкопників, у вхідній ямі було знайдено кістяк собаки разом із людським черепом [30]. Хоча кістки не розташовувалися в анатомічному порядку, сам факт виявлення кісток людини та собаки разом є до-

сить красномовним. Значна подібність культової практики катакомбного населення, особливо інгульської культури, давньоблизькосхідним традиціям загальновідома [31]. За єгипетськими уявленнями, провідником до царства мертвих був Анубіс-Упуат [32]. Тому можна припустити, що в цьому випадку маємо справу з аналогічними уявленнями. Роль охоронника-провідника виконувала така штучна істота, як собако-людина.

У похованнях вищої інгульської знаті зустрічаються знаки, за зовнішнім виглядом ідентичні або дуже близькі біблським абеткам [33]. Як правило, вони нанесені або у безпосередній близькості від небіжчика, або між небіжчиком та входом до камери, що не виключає використання знаків як магічних символів, які запечатають померлого та його могилу. Запечаткування склепів досить широко відоме у світі загалом та зокрема у Північному Причорномор'ї [34]. У катакомбній спільноті таких поховань обмаль. Всі вони належать до знаті досить високого рангу. Якщо розглянути знайдені у камерах знаки з боку кабалістичних символів, то у похованнях зустрічаються такі літери, як «бет», «гимел», «мем», «нун», «пе», «коф», «реш», «шин» та «таф». Виконані вони стилем «ктав даац», що використовувався саме для сакральних цілей. Літера «бет» означає на івриті «будинок», частіше «дім божий». Або, як пише А. Костенко, «дім істинного довічного щастя» [35]. Отже, літеру цю можна пов'язати з поховальною спорудою, в нашому випадку - катакомбою - місцем перебування померлого.

«Гимел» символізує водночас і нагороду, і покарання, тобто посмертне ушанування за прижиттєві вчинки і знаходить відповідності у давньоєгипетській релігії (див. гімн «Важення Еб померлого») [36]. Вірогідність такого трактування походить від катакомбної спільноти.

«Мем» - це символ води, низу, джерела божественної мудрості, що прихована у підземній надсвідомій сфері й водночас є символом любові. Вона нагадує про верховну владу Бога і про його милість [37].

«Нун» - символ падіння у Торі. Можливо, одне з імен Месії. На арамейській мові «нун» означає рибу. «Нун» та «мем» - взаємопов'язані символи. Значення «нун», ймовірно, дещо трансформувалося у Торі відносно тих часів, які нас цікавлять. Як зазначає Б. Михайлов, риба є символом нижнього царства [38].

«Пе» - це рот, символ усного знання за Торою. Значення літери, очевидно, зазнало суттєвої еволюції. Це усна благодать жіночого роду. Можливо, у катакомбного населення ця літера

надавала небіжчику здатність розмовляти після того, як останнього піддавали бальзамуванню та моделюванню.

«Коф» означає «святість» [39]. Ця літера пов'язана з нижнім світом і водночас із відродженням. Вона уособлює присутність Бога всюди. Літера пов'язана з Євою та опосередковано зі смертю.

«Реш» - це голова, початок, початок змісту, розуму, святості. У хасидизмі це означає самосвідомість окремої незалежної сутності [40].

«Шин» означає зміни, полум'я, любов, яка проявляється, як вогонь [41]. Вогонь цей може бути зовнішній та внутрішній. Те, що змінюється із зовнішнього боку, залишається незмінним усередині. Отже, літера «шин» має дві складові: змінну та незмінну.

«Таф» - остання літера давньоєврейської абетки. Вона означає код, знак, відбиток. «Таф» пов'язує світи, покоління, роди разом в одне ціле [42]. Літера, яка часто повторюється у катакомбах, на посуді тощо.

Підсумовуючи значення літер, що зустрічаються у похованнях інгульської катакомбної культури, можна констатувати, що символи Каббали повністю відповідають ситуації катакомбного поховання. Символи дому мертвих, посмертного ушанування за прижиттєві вчинки, поняття царства мертвих, надання трупам здатності сприймати оточуючий світ, відродження, зміни, мінливість життя і смерті, мудрість голови, поєднання світу живих і мертвих - все це аналогічне вже відомій за іншими джерелами символіці населення інгульської катакомбної культури [43]. Схожість символіки Каббали з катакомбними знаками дає змогу дійти висновку про значно давніше формування каббалістичної системи, ніж це можна уявляти зараз. Ще раз варто підкреслити схожість релігійних уявлень катакомбного населення з давньоєгипетськими поховальними ритуалами.

Таким чином, виникає запитання: чи не є наявність перетинки між шахтою та камерою обов'язковим елементом поховальної споруди? Гадаю, що ствердна відповідь є очевидною. Що ж могло правити за таку перетинку в тих випадках, де вона не простежена? По-перше, функцію таких перетинок могли б виконувати глиняні заслони, які, особливо у давніх розкопках, фіксувалися слабо. Їх не завжди відрізняли від звичайного заповнення шахт. По друге, такими перетинками могли бути земляні заклади, як це було зафіксовано у похованні F кургану 1 біля м. Новочеркаська. Як показало дослідження, вхід до камери було закрито дерном [44]. Але

все ж таки найчастіше за перетинку правили комишеві циновки. У Багаєвському кургані у похованні 22 зафіксовано саме такий заслон. Під час розкопок на Молочній, у похованні 2 кургану 7 біля с. Заможне на глині заслону виявлено відбитки очеретяної циновки [45]. Перелік таких випадків можна продовжувати. Отже, слід констатувати, що всі випадки, де не виявлено заслону, свідчать про заслон легкого типу: з очерету, рогози, з тканини, які фактично не простежуються під час розкопок.

Проведений аналіз захисних обрядів переходу з царства живих до царини мертвих катакомбного населення Північного Причорномор'я свідчить про значну варіативність цих обрядів. Фактично одна функція - захист померлого від впливу світу живих, і, навпаки, захист живих від померлого вирішується багатьма способами. Це, у свою чергу, свідчить про велику етнічну та соціальну строкатість катакомбного населення. Для виконання захисних функцій використовуються символи: бичачі (лопатки, черепи), кіньські (черепи), а також транспортні засоби та їхні деталі (колеса), убиті люди, черепи, кам'яні стели і, нарешті, знаки близькосхідного письма. За класифікацією Ван Геннепа, досліджені обряди катакомбного населення можна віднести до симпатических, позитивних та опосередкованих. Виявлена строкатість обрядів переходу від світу живих до світу мертвих у катакомбного населення підтверджує гіпотезу про станово-кастовий характер катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Загалом перетинки та їхні особливі види притаманні похованням небіжчиків з високим соціальним статусом. Але далеко не всі обряди корелюються із соціальним статусом небіжчика. Наприклад, бичачі символи трапляються і в соціально значущих катакомбах, і у похованнях рядового населення. Перетинки у вигляді людей, спеціально вбитих для захисту головного небіжчика, також присутні і у великих, і у малих катакомбах. Можливо, у цьому випадку під час поховання бралася до уваги не суспільна роль головного небіжчика, а його магічна, екстрасенсорна, чаклунська сила («мана»). Тому в загальній суспільній ієрархії така людина посідала досить скромне місце.

Отже, зафіксовані у міфах перевізники до країни мертвих, провідники до потойбічного світу мали цілком реальне втілення в поховальних обрядах північнопричорноморського населення III тис. до н.е. Зазначене дослідження є лише спробою накреслити шляхи вирішення проблем реконструкції світогляду давнього населення Причорноморських степів доби бронзи.

1. *Иванова Ю. В.* Послесловие. *А. Ван Геннеп.* Обряды перехода. - М.: Восточная литература, 2002. - С. 192.
2. Там само. - С. 9.
3. Там само. - С. 14.
4. Там само. - С. 15.
5. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. - М.: Наука, 1981.-С. 295-305.
6. *А. Ван Геннеп.* Вказ. праця. - С. 149.
7. *Марковий В. И.* Дольмены Западного Кавказа. - М.: Наука, 1978. - 328 с.
8. *Гей А. Н.* О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. - М.: Восточная литература, 1999. - С. 78-113.
9. *Хлобыстина М. Д.* Тройные погребения Евразийской степи в бронзовом веке // КСИА. - Вып. 185. - С. 27-41.
10. *Пустовалов С. Ж.* Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. - К.: Наук, думка, 1992.-С. 122.
11. *Гей А. Н.* Вказ. праця. Рис. - 4, 5.
12. *Пустовалов С. Ж.* Вказ. праця. - С. 120.
13. Археология СССР с древнейших времён до средневековья: В 20 т. - Т. 3. Энеолит СССР. - М.: Наука, 1982. - С. 251.
14. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. - М. Наука, 1981.-С. 295-305.
15. *Нечитайло А. Л.* Верхнее Прикубанье в бронзовом веке.-К.: Наук, думка, 1978.-С. 117.
16. *Кузьмина Е. Е.* Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ. 1974. - № 4. - С. 68-87; *Кузьмина Е. Е.* Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. - Фрунзе: Илим, 1986. - 132 с.
17. *Ковалевская В. Б.* Конь и всадник.- М.: Наука, 1976. - 231 с.
18. *Пустовалов С. Ж.* Курган Тягунова Могила и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // Stratum plus. - 2000. - № 2. - С. 296-321.
19. *Анучин Д. Н.* Сани, лады и кони, как принадлежность похоронного обряда // Древности: Труды Московского археологического общества. - Т. XIV. - М. - С. 81-226.
20. *Пустовалов С. Ж.* Курган Тягунова Могила и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // Stratum plus. - 2000. - № 2. - С.296-321.
21. *Марковин В. И.* Вказ. праця.
22. *Пустовалов С. Ж.* Багатокамерні катакомби та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства // Археологія. - 1990. - № 3. - С. 56-67.
23. *Телегін Д. Я., Потехіна І. Д.* Кам'яні «боги» мідного віку України. - К., 1998. - 46 с; *Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. - 1971. - № 4. - С 4-23.
24. *Dmitry Y. Telegin, Sergey Z. Pustovalov, Nikolay N. Kovalyuch.* Relative and absolute chronology of yamnaya and catacomb monument thwe issue of co-existence //The foundatoins jf radiocarbon chronology of Cultures between The Vistula and Dnipert: 4000-1000 BC. - BPS. - № 12.-2004.-P. 132-184.π
25. *Пустовалов С. Ж.* Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum+. - 1999. - № 2. - С. 222-255.
26. *Тесленко Д. Е.* Ритуальная раскраска черепа в погребениях ямной культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Тез. докл. конф. - Донецк.: Из-во ДонГУ, 1996. - С. 28-30.
27. *Чередииченко Н. Н., Пустовалов С. Ж.* Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры // СА. - 1991. - № 4. - С. 206-216; *Пустовалов С. Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. - Луганськ.: Шлях. - 2005. - С. 79-86.
28. *Пропт В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. - М.: Лабиринт, 1998.- Т. 2. - С. 157, 205, 212-213, 241.
29. *Шилов Ю. А.* Прародина ариев. История, обряды, мифы. - К.: СИНТО, 1995. - 742 с.
30. *Болтрик Ю. В.* Раскопки курганов на Мелитопольщине // Археологические открытия 1985. - М.: Наука, 1987.-С. 132.
31. *Пустовалов С. Ж.* Давньосхідні корені у походженні катакомбної спільності та інгульської культури // Східний світ. - № 1-2. - 1998. - К., 2000. - С. 94-121.
32. *Коростовцев М. А.* Религия Древнего Египта. - М.: Наука, 1976. - 336 с.
33. *Пустовалов С. Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. - Луганськ.: Шлях, 2005. - С 94-99.
34. *Цветашева Г. А.* Сокровища Причерноморских курганов. - М.: Наука. - 1968. - С. 120.
35. *Костенко А.* 22 священные буквы (Введение в еврейский алфавит для изучающих Каббалу, Таро и нумерологию). - К.: Ника-Центр, 2003. - С. 22.
36. Древнеегипетская книга мертвых. - М.: ЭКСМО, 2005.-С. 82-85.
37. *Костенко А.* Вказ. праця. - С. 86.
38. *Михайлов Б. Д.* Петрогліфи Кам'яної Могили. - Запоріжжя.: Дике поле, 1999. - С. 94.
39. *Костенко А.* Вказ. праця. - С. 125.
40. Там само. - С 130.
41. Там само. - С 134.
42. Там само. - С 140.
43. *Пустовалов С. Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. - Луганськ.: Шлях, 2005. - С 89-94.
44. *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. - К.: Наук, думка, 1976. - С. 199.
45. *Пустовалов С. Ж.* Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum plus. - 1999.- № 2. - С. 222-255.

S. Pustovalov

TRANSIT CUSTOMS AND THE CATACOMB BURIAL RITUAL

The paper is devoted of semantics analysis of entrance to catacomb. Polyvariants in defence rituals are explained ethno-social stratification of the society and some differences in the status of priests.